

ELS ORÍGENS DEL CAPITALISME *

per RENATO ZANGHERI

Prescincdeixo d'una exposició de les controvèrsies sobre què és el capitalisme, si una actitud mental, un càlcul de racionalitat econòmica o l'ús d'instruments i mètodes indirectes de producció. Són coses sabudes, i n'hi haurà prou de dir que per a mi el capitalisme és una determinada estructura productiva que neix sobre la base d'una determinada relació social, la relació entre el propietari dels mitjans de producció i el treballador assalariat. Aquesta idea del capitalisme es remunta a Karl Marx. Explicitada ja la meua hipòtesi, partiré de l'examen de les posicions de qui ha descobert les lleis fonamentals de moviment del capitalisme. Considero necessari, sobretot, partir d'una distinció entre un nivell teòric i un nivell històric de les investigacions sobre els orígens del capitalisme. Entre aquests dos nivells hi ha distinció, no hi ha necessàriament oposició ni contradicció, tal com intentaré de demostrar.

El mètode d'*El Capital* és teòric. A Marx li interessen els aspectes essencials i permanents del capitalisme, més enllà de les variacions i de les contingències, més ben dit, depurats expressament de les variacions i de les contingències. El mateix Marx defineix en el pròleg a la primera edició d'*El Capital* la naturalesa del seu instrument d'anàlisi quan escriu: "Per a l'anàlisi de les formes econòmiques no poden servir ni el microscopi ni els reactius químics; cal que ambdós siguin substituïts per la força de l'abstracció". En altres paraules, es tracta de copsar per mitjà de la força de l'abstracció els elements permanents, distintius d'un procés, més enllà de particularitats locals o nacionals, de fenòmens peculiars, purament contingents.

No vull dir que aquests fenòmens no interessin al Marx polític, al Marx escriptor de coses polítiques i al Marx militant polític. Només cal pensar en els assaigs sobre Napoleó III o sobre la Comuna. Però a l'obra teòrica, Marx apunta cap al que és generalment vàlid, fent abstracció

* Text de la conferència donada a Barcelona el dia 13 d'abril de 1973.

dels aspectes no essencials per a la construcció d'un model. El mètode de Marx, però, és el mètode de l'abstracció determinada; el que Marx utilitza no és el mètode de l'abstracció totalitzant i generalitzadora. Ell no es planteja el problema d'estudiar les lleis econòmiques en general, lleis que, per altra banda, no existeixen, sinó les lleis històriques d'un període determinat, d'una determinada formació econòmico-social. Escriu al primer prefaci d'*El Capital*: "El fi últim a què apunta aquesta obra és el de descobrir la llei econòmica de la societat moderna", és a dir, de la societat capitalista.

Però aquesta llei, i aquest és el segon punt que voldria tocar inicialment, no és una llei estàtica. El fenomen observat no es troba en un estat d'inèrcia. Al pròleg de 1873 Marx citarà, aprovant-la, la frase d'un recensor rus: "Per a ell [Marx] no és important únicament la llei que governa [els fets que està indagant] en quant tenen una forma definida i formen part d'un nexa observable en un període de temps donat. Per a ell és important sobretot la llei de llur mutació, de llur desenvolupament, és a dir, del pas dels fenòmens d'una forma a una altra, d'una ordenació d'aquell nexa a una de nova". I continua el recensor rus: "La vàlua científica d'aquesta investigació radica en l'explicació de les lleis específiques que regulen naixement, existència, desenvolupament i mort d'un organisme social donat, i la seva substitució per un altre de superior".

I, no obstant això, Marx no és solament l'estudiós del capitalisme, dels seus orígens i de la seva vida, sinó també de la seva mort i de la seva necessària transformació. Allò que neix està destinat a morir. Però el descobriment de Marx no és aquest, car aquí ja hi havia arribat la filosofia idealista alemanya; el descobriment de Marx radica en el fet d'haver revelat que els agents de la mort del capitalisme, el capitalisme mateix els ha criat en el seu si des del seu naixement, surten de les seves entranyes; són els proletaris moderns.

Voldria tornar un moment al mètode de l'abstracció i a la seva necessària determinació. Hi ha una frase que em sembla una frase guia i que es troba al pròleg de Marx a la primera edició d'*El Capital*. De fet, posa a la llum el nexa entre el nivell teòric del qual he parlat i el nivell històric concret de la investigació: "El físic observa els processos naturals en la forma més definida, o menys enfosquida per influxos pertorbadors [...]. En aquesta obra he d'investigar el mode capitalista de producció i les relacions de producció i de canvi que li corresponen. Fins aquest moment, la seva seu clàssica és Anglaterra". Heus aquí el laboratori on Marx treballa. De la mateixa manera que el físic tracta d'estudiar els fenòmens en la seva forma més definida, menys pertorbada, més pura, més neta, així Marx estudia el capitalisme en la seva forma més neta, més clàssica que, en aquell moment, li ofe-

reix l'experiència anglesa. En això hi ha també, m'apresso a dir-ho, un cert condicionament de la recerca de Marx, el qual, en abstrure de l'experiència anglesa els caràcters generals, permanents del capitalisme, és condicionat d'alguna manera per la unicitat i per la relativa precocitat d'aquella experiència. I és tan cert que, al llarg de la darrera part de la seva vida, Marx s'ocupa a fons i afanyosament d'altres formacions econòmiques i socials, pre-capitalistes i àdhuc de la mateixa formació capitalista en d'altres condicions. Per exemple, estudia a fons la història russa, estudia a fons els problemes de l'Orient i cerca probablement, almenys al meu entendre, d'enriquir el seu model amb elements que segurament no eren presents a la seva obra fonamental.

A més, des del moment en què publica el primer volum d'*El Capital*, el 1867, es preocupa de la relació entre l'experiència anglesa i altres possibles experiències, com, per exemple, l'alemanya. Marx publica *El Capital* en alemany, es dirigeix a un lector alemany i li adverteix: "De te fabula narratur" (hom parla també de tu, hom tracta també de tu).

També a Alemanya arribarà el capitalisme: "El país industrialment més desenvolupat no fa altra cosa que ensenyar a aquell menys desenvolupat la imatge del seu esdevenidor". Cosa que, si pensem en l'experiència posterior, en el segle següent, és i no és veritat. És veritat en el sentit de les lleis més generals; fins i tot a Alemanya naixerà un proletariat industrial, una burgesia capitalista, fins i tot a Alemanya podrem trobar l'existència de les categories essencials del capitalisme; i no és veritat, perquè el mateix fet que existeixi un país que hagi assolit ja el capitalisme, és a dir, Anglaterra, modifica totes les condicions per les quals els altres països poden assolir-lo. Però la confrontació amb Alemanya, a parer meu, Marx la porta a terme d'una manera que mereix una ulterior atenció. Diu d'Alemanya: "Estem turmentats, com tota la resta de l'Europa occidental, continental, no solament pel desenrotllament de la producció capitalista, sinó també per la manca d'aquest desenrotllament. A més de les misèries modernes, ens oprimeixen tota una sèrie de misèries hereditàries que sorgeixen del vegetar de modes de producció antiquats i sobrepassats, els quals ens han estat transmesos amb llur seguici de relacions socials i polítiques anacròniques. Els nostres sofriments provenen no solament dels vius, sinó també dels morts". És el mateix judici que donarà Engels, més tard, de la situació italiana, en la lletra a Turati del 1894.

I aquí cal preguntar-se si Marx considerava que l'avançada del capitalisme hauria escombrat d'Alemanya i d'altres països d'Europa occidental els morts, les velles misèries, com diu ell, i, per entendre'ns, si la burgesia industrial hauria portat la lluita contra la noblesa terratinent amb al mateixa decisió amb què ho féu la burgesia anglesa dels

primers decennis del segle XIX i ja a finals del segle XVIII; lluita que es reflecteix en l'avversió teòrica de Smith i, sobretot, de Ricardó per la renda de la terra. Però en realitat les coses han succeït de manera distinta. El capitalisme alemany s'ha afermat mitjançant una compenetració i una aliança amb els propietaris rurals i amb els grups polítics que Marx hauria definit com a "anacrònics". Els junkers prussians i els fabricants de canons han continuat lligats al mateix pacte, amb Bismarck i amb Hitler.

Aquest és també un punt que voldria tenir en compte tot seguit, el de la diversitat de les formacions capitalistes i de la connexió específica que es produeix entre renda i benefici en aquelles de més tardana constitució, com l'alemanya, la japonesa, la italiana i possiblement també l'espanyola, però confesso la meua ignorància en aquesta matèria.

Però en aquest punt ens cal afrontar el principal problema teòric de la crítica de l'economia política. Quins són, substancialment, els conceptes centrals de la crítica marxista de l'economia política?

En primer lloc, el de la renda de propietat entesa com a plus-vàlua. Aquest és el concepte central de la crítica marxista de l'economia política, juntament amb el que atribueix a la classe obrera una funció històrica en la transformació revolucionària del capitalisme en socialisme.

Ja he assenyalat abans aquest segon punt. Quant al primer, vull fer algunes observacions: la renda de propietat, anomenada benefici en el capitalisme, existeix també en el feudalisme, en el sentit que existeix l'apropiació d'una part del produote del treball d'altri, gràcies a un dret, precisament, de propietat. La diferència és que aquest dret, en el feudalisme, es fonamentava en una coacció extraeconòmica, político-legal, mentre que en el capitalisme la coacció és econòmica, fonamentada sobre el caràcter de "desposseïts" o proletaris dels treballadors. Les relacions econòmiques assumeixen una forma contractual regulada pel mercat.

Per tant, la plus-vàlua no és l'excedent en general, m'interessa de remarcar-ho, perquè sobre aquesta qüestió tot un corrent del marxisme contemporani ha expressat opinions una mica diferents de les que ara jo donaré i que considero més fidels al pensament de Marx. La plus-vàlua és aquell tipus concret d'excedent que el capitalista obté a base de, i gràcies a, determinades relacions de producció. Es comprèn que quan dic això polemitzo amb tot el corrent d'estudis que pren el nom del prestigiós estudiós marxista que és Sweezy, segons el qual la plus-vàlua es confon amb una noció genèrica d'excedent. El capitalista, per obtenir plus-vàlua, ha d'adquirir força de treball en el mercat. El feudalisme no l'adquireix, se n'apropia per mitjà d'una coacció precisament

extraeconòmica, política, legal, militar, per la força i no per un contracte, en comptes de presentar-se al mercat, en aquest sector important i decisiu del mercat que és el mercat de treball. La força de treball en el capitalisme és una mercaderia que es compra i es ven, però, a diferència de les altres mercaderies, posseeix una peculiaritat, de la qual parlarem, i que Marx va descobrir. És una mercaderia, i perquè ho sigui cal que es compleixin determinades condicions. No sempre ha estat una mercaderia, ja que s'ha vist utilitzada precisament pels propietaris basant-se en altres drets no estrictament econòmics: el dret de l'esclavista o del feudal. "Com a mercaderia —escriu Marx— només pot aparèixer en el mercat si és oferta o venuda com a tal pel mateix posseïdor, per la persona a qui pertany la força de treball." Perquè el posseïdor de la força de treball la vengui com a mercaderia, cal que aquest pugui disposar-ne, i, per tant, cal que sigui lliure propietari de la seva pròpia capacitat de treball, de la seva persona. Es troba al mercat amb el posseïdor del diner i ambdós entren en tracte recíproc com a posseïdors de mercaderies: la mercaderia de la força de treball per un costat, i, per l'altre, la mercaderia del diner. Són, per tant, persones jurídicament iguals. El pas em sembla molt important també des d'un punt de vista filosòfico-polític, perquè aquí hi ha el fonament de la igualtat burgesa (!). En aquest règim burgès tothom és igual perquè tothom té el dret d'intercanviar les pròpies mercaderies.

"La continuació d'aquesta relació venedor-comprador —prosegueix Marx— exigeix que el propietari de la força de treball la vengui sempre i només per un temps determinat perquè, si la ven en bloc, d'una sola vegada, es ven ell mateix, es transforma de lliure en esclau, de posseïdor de mercaderia en mercaderia."

Heus aquí les condicions que permeten al posseïdor de presentar-se al mercat de treball amb aquesta mercaderia, d'extraordinària importància per a la vida del capitalisme, que és la força de treball.

Aquí radica, doncs, la pregona diferència que hi ha entre el treballador d'una formació pre-capitalista, un esclau, un serf i un treballador del capitalisme, un obrer modern. Aquest és un posseïdor de mercaderia, de la seva força de treball, i la ven per períodes de temps. I, per tant, des del punt de vista jurídic burgès, és un home lliure.

La segona condició essencial perquè pugui crear-se aquest mercat particular que és el mercat del treball capitalista, és que el posseïdor de la força de treball "no tingui —escriu Marx— la possibilitat de vendre mercaderies en les quals hagi estat objectivat el seu treball, estigui obligat a posar a la venda com a mercaderia la seva força de treball, que només existeix en el seu cos vivent". No pot ésser, doncs, un productor en el sentit de la petita producció artesana o camperola

sobre la qual es fonamenta l'estructura feudal. Perquè l'artesà, el pagès propietari, o àdhuc usufructuari, o el pagès propietari dels instruments de producció, la terra en primer lloc, venen el producte del propi treball: venen gra, vestits, instruments, mobles, el que produeixen; és a dir, allò en què ha quedat objectivat llur treball. L'obrer modern posa a la venda no pas els objectes del seu treball, sinó la seva capacitat de treball, la seva energia i la força laboral.

Per altra banda, cal la presència d'una figura a l'altre pol del mercat, la del posseïdor del diner disposat a adquirir la força de treball. Ara bé, la presència d'obrers venedors de força de treball, d'una part, i de posseïdors de diner capaços d'adquirir-la, d'una altra, observa Marx, no és una circumstància natural. "Aquesta relació — escriu Marx —, no és una relació resultant de la història natural ni tan sols una relació social comuna a tots els períodes de la història. És, evidentment, el resultat d'un desenvolupament històric precedent, producte de moltes revolucions econòmiques, de l'ocàs d'una sèrie de formacions més antigues de la producció social."

En aquesta simple frase s'inclou tot un programa d'investigació teòrica i històrica. En això el marxisme és superior a tots els sistemes d'economia burgesa que idealitzen les relacions de producció existents, presentant-les com a naturals i, per tant, com a eternes, com a existents des de sempre i destinades a existir sempre. Segons Marx, aquestes relacions de producció capitalistes han nascut en un determinat moment del desenrotllament històric i estan destinades a morir.

Compra-venda de la força de treball, aquesta és, des del punt de vista del mercat, la característica del capitalisme. Però l'alienació de la força de treball no és res més que el primer acte. El segon, i decisiu, ja no es desenrotlla en el mercat; es desenrotlla a l'interior del procés productiu. La força de treball, dins d'aquest procés, és utilitzada, produeix treball. Aquest treball (i aquest és el descobriment de Marx, descobriment que li permet de fer passar el socialisme de la utopia a la ciència, perquè dóna una base científica al concepte d'explotació), doncs, crea valor en mesura superior al valor contingut a la força de treball, és a dir, crea, en el laboratori secret de la producció, plusvàlua.

Si això és així, si aquesta és l'essència del capitalisme, l'estudi dels seus orígens haurà d'ésser dirigit a explicar, per un costat, la formació d'una classe obrera i, per l'altre, la creació d'una burgesia capitalista empresarial, com a resultat de la crisi de la formació econòmica pre-capitalista que és, almenys a Anglaterra, a Occident, el feudalisme.

Deixo de banda el problema de l'anomenat mode de producció asiàtic, és a dir, d'una altra formació pre-capitalista sobre la qual s'ha escrit molt últimament i entorn de la qual ja hem publicat recentment

a "Studi Storici" una contribució que ens ha semblant important, d'un estudiós vietnamita, Le Thank Khe. Em sembla que em cal prescindir-ne, tant pel fet de no ésser un expert en aquests problemes, que requereixen una competència especial, com perquè, a parer meu, en tota la problemàtica, almenys en la problemàtica d'*El Capital*, i en tota la recerca històrica a què nosaltres ens referim, el problema de la formació pre-capitalista és el del feudalisme.

Per tant, en la recerca històrica concreta, el que és essencial per comprendre els orígens del capitalisme és d'entendre com la força de treball (per usar un eufemisme) és alliberada dels seus vincles feudals i com s'acumulen mitjans de producció a les mans d'una classe que, per altra banda, no pot viure de rendes feudals, és a dir, la burgesia capitalista. Marx ha assenyalat, respecte a Anglaterra, la forma d'aquest procés històric i l'ha definit com a acumulació primitiva de capital: això "no és altra cosa que el procés històric de separació del productor dels mitjans de producció". Aquesta és una frase molt incisiva, però també una mica sibil·lina i que ha constituït un trencaclosques per a molts estudiosos. ¿Com es fa efectiva la separació dels productors dels mitjans de producció per crear un obrer lliure, lliure també dels mitjans de producció i, per tant, obligat a vendre la seva força de treball? Aquesta separació es produeix sota formes múltiples, complexes. Posem per cas l'alliberament dels serfs de la gleba, al segle XIII, la dissolució dels gremis, més tard, a molts països, al segle XVIII. ("I, per als nostres historiadors burgesos —observa sarcàsticament Marx, i la seva observació també escauria als historiadors contemporanis—, existeix només aquest costat", és a dir, el costat noble, la burgesia que emancipa els camperols de la servitud de la gleba i els converteix en treballadors lliures.)

Hi ha també formes menys nobles, com l'espoliació dels camperols i llur expulsió de la terra, la rapinya exercida en detriment del patrimoni de l'Església, que a l'Edat Mitjana serveix, en determinats casos, per sostenir els pobres, no ho oblidem. La ruïna dels artesans: "La història de l'expropiació dels obrers —conclou Marx— està escrita als anals de la humanitat amb lletres de sang i de foc", i és una expropiació que no es produeix una sola vegada, sinó que es reproduïx acompanyant el procés de reproducció del capital.

Això és força acceptat pels historiadors. O sigui que queda prou clar que als orígens i al cor del capitalisme hi ha la creació i la reproducció del treball assalariat, i, per tant, com diu agudament Dobb, al cor del capitalisme hi ha les condicions de la venda de la força de treball, com a mercaderia crucial de tot el sistema. Menys acceptat, i més aviat controvertit, és un altre aspecte, el de la formació de l'empresari capitalista. Sobre aquest punt es produï fa vint

anys una polèmica de ressonància internacional entre Dobb y Sweezy, molt instructiva, no tant per les solucions particulars proposades per ells mateixos i pels qui després han intervingut en el debat —solucions que queden superades amb vint anys de recerques sobre el tema—, sinó per les línies de pensament al llarg de les quals s'han mogut dos autors i que caracteritzen dues versions o dos desenvolupaments o interpretacions del marxisme d'aquest període, ambdues lliures de dogmatismes, cal dir-ho, bé que, a parer meu, diversament vàlides per als fins de la comprensió del nostre problema.

Dobb, en el seu famós llibre sobre els problemes de la història del capitalisme, en la polèmica amb Sweezy o després, en successives intervencions que ha realitzat, enriquint i madurant de mica en mica el seu pensament, fa ressaltar les causes internes de la crisi del feudalisme, i la principal causa interna és, segons ell, la sobreexplotació feudal dels productors; és a dir, que les classes feudals són obligades a exercir, per les pròpies necessitats de manteniment, una mena de sobreexplotació dels productors que dona lloc a una sèrie de revoltes obertes, com les guerres dels camperols, presents al llarg de tota la història europea de l'Edat Mitjana i de l'època moderna, i de revoltes passives, objectives, tals com l'abandonament del camp, la formació de bandes de vagabunds, que infesten en determinats segles tot Europa, o el creixement d'una plebs urbana. Més tard neixen els empresaris capitalistes, els quals recluten mà d'obra assalariada precisament entre aquestes plebs urbanes, entre aquests camperols expulsats del camp, entre aquests vagabunds. Neixen els empresaris capitalistes i neixen des de baix, dels petits productors de mercaderies, que promouen el desenvolupament de la productivitat en una fase en què no calen especials dotacions de capital. Sobre aquesta línia traçada per Dobb s'han mogut totes les recerques que, fins i tot superant els resultats del treball de Dobb, han aprofundit en els aspectes estructurals de la crisi del feudalisme.

Contràriament, per a Sweezy el feudalisme no pot caure per la seva pròpia força. L'agent de la seva crisi és la ràpida expansió del comerç internacional, entès com un factor extern al sistema. El gran mercat sembla ésser el protagonista, si no del procés sencer, almenys d'algunes de les seves fases inicials i decisives. La visió que té Sweezy del desenvolupament històric, replica Dobb, i crec que té raó, apareix fonamentada en les relacions d'intercanvi més que en les relacions de producció. Com i on s'instaura un nou mode d'apropiació de la plusvàlua? De quina manera s'organitza la producció capitalista? Dobb intenta de respondre a aquesta pregunta, i hi respon cada vegada més adequadament a mesura que avança el seu estudi, tot observant el que succeeix en el camp: en primer lloc, les diferències socials entre els camperols, és a dir, la creació d'estrats de camperols benestants i

l'empobriment d'estrats de camperols pobres, la localització d'indústries al camp, etc.

Ara bé, a mi em sembla cada vegada més clar, després del que han descobert les investigacions històriques d'aquests anys, que per entendre el capitalisme és decisiva la connexió entre una revolució agrària i l'arrencada industrial. La revolució tècnico-productiva que es dóna en l'agricultura —per exemple en l'agricultura anglesa del xvii— permet de proveir, al segle xviii, d'excedents d'aliments la població urbana en creixement i permet d'expulsar població de l'agricultura cap a la ciutat en vies d'industrialització. La revolució agrària proveeix de mà d'obra i de mitjans de subsistència la indústria capitalista naixent. Els desenvolupaments agrícoles provoquen una expansió del mercat intern, accelerant la formació d'un proletariat. Naturalment, es tracta d'un procés plurisecular.

Precisament, per això, quan passem d'un pla teòric d'anàlisi a un pla històric, no podem resumir en categories generals i abreujades uns processos que es descabdellen al llarg de fases successives, avançaments, aturs, retrocessos i transicions (paraula que està tan de moda avui) que requereixen cada vegada més temps del que poden imaginar els qui emprenden l'estudi de determinats processos revolucionaris. En aquest procés de transició del feudalisme al capitalisme no hi ha dubte que també hi han influït elements externs i, com diu Sweezy, internacionals. Cal pensar en la pirateria d'estat organitzada pels anglesos des del segle xvi, en la rapinya colonial i, més tard, en el domini britànic dels mars com a instrument d'una política comercial. Però la rapinya colonial no ha servit a l'Espanya del segle xvi per preparar una arrencada capitalista. Realment, el centre del sistema era la fàbrica, on una classe obrera encara indefensa es veu privada, en benefici dels capitals invertits, que són, repeteixo, relativament modestos, d'una enorme massa de plusvàlua i així es creen les condicions per a l'arrencada del primer capitalisme. Allà, a la fàbrica on es produeix aquesta extorsió, hi ha l'alfa i l'omega del capitalisme. Allà hi ha el seu origen i allà haurà de decretar-se la seva fi.

Voldria afegir que el que ha succeït a Anglaterra, de forma clàssica, per utilitzar les paraules de Marx, no s'ha tornat a repetir. A d'altres llocs, el capitalisme ha sorgit i s'ha afermat d'altres maneres, menys pures i més complexes. Les condicions de partida, entretant, eren diferents a Alemanya, al Japó, a Rússia o a Itàlia. Per començar, aquí, i em sembla una circumstància important, no hi havia hagut cap revolució agrària, almenys no pas amb tanta intensitat com a Anglaterra i, per tant, hi subsistien gravosos residus feudals, i el mercat interior hi era especialment restringit. Tampoc no hi havia hagut una revolució política democràtico-burguesa, o almenys no havia tingut la nitidesa

de la d'Anglaterra. El poder havia romàs en mans d'estats semif feudals. Sota la tutela d'aquests estats es creà el capitalisme i en derivà un compromís, una aliança entre vell i nou —entre les misèries velles i les noves, hauria dit Marx— que, de fet, hauria marcat cadascun dels desenvolupaments successius del capitalisme.

A Itàlia, el capitalisme, després de molts inicis frustrats (comença al segle XIII en alguna ciutat, com Florència, on s'organitza la manufactura; després, el segle XV, especialment a la plana del Po, a Llobardia, es manifesta un capitalisme agrari força evolucionat i agressiu) i, després de refluxos, restauracions i crisis (cal recordar la profunda crisi italiana del segle XVII), no pren el vol en la seva forma industrial moderna fins a finals del segle XIX, mentre subsisteixen encara relacions semif feudals de producció al camp i en el marc d'una aliança de classe "gattopardesca" entre burgesia industrial i grans propietaris rurals meridionals (i no únicament meridionals), aliança que marca tot el capitalisme italià fins als nostres dies.

A tots els països "arribats en segon lloc", i aquest és un punt important, l'estat exerceix una funció determinant no solament per crear les condicions institucionals del desenvolupament del capitalisme, sinó intervenint d'una manera directa en el sosteniment del desenvolupament. El complex militar-industrial, del qual es parla a Amèrica des de fa una dotzena d'anys, a Itàlia es troba a l'origen de la indústria siderúrgica, almenys des de fa vuitanta anys. Cal pensar en la Terni, que neix com a primera gran base de la indústria siderúrgica italiana, gràcies a les comandes de la marina militar per proveir de revestiments blindats les naus de guerra italianes, probablement també per mitjà d'un compromís "a la italiana" entre almiralls i accionistes. O pensi's també en el cas, més cridaner, dels Krupp, que representen el complex militar-industrial d'una manera ja proverbial i molt anticipada respecte al descobriment que n'han fet els economistes anglo-saxons.

L'estat, doncs, ha actuat com l'element determinant de l'arrencada industrial capitalista als països arribats en segon lloc, l'estat que havia servit també a l'arrencada capitalista industrial a Anglaterra, però d'una manera molt més indirecta, molt més limitada, fins al punt que els teòrics del capitalisme anglès havien fet abstracció de l'estat i, a més, havien considerat que el capitalisme hi sortia guanyant si l'estat s'abstenia absolutament d'intervenir en el procés econòmic.

Un altre element nou respecte als "arribats en segon lloc" és la competència internacional que s'estableix. Desapareix l'època, feliç per a Anglaterra, que durà tot el segle XIX i que Alfred Marshall ha definit com a "prolongada absència de rivals". Anglaterra pot confiar en el lliure canvi perquè tots els altres són més dèbils i el lliure canvi és la seva força. Però, per superar ara el llindar del desenvolupament, ja no

són suficients els petits capitals, els petits empresaris que s'havien mostrat suficients per al desenvolupament britànic, ja no n'hi ha prou amb el lliure canvi. Ara calen les grans empreses, els monopolis, i és necessari recórrer a les pràctiques de l'imperialisme. L'estudi dels orígens del capitalisme, al marge del cas clàssic i únic d'Anglaterra, des d'ara ja no pot prescindir de l'anàlisi de la fase imperialista del capitalisme. Lenin no substitueix Marx, sinó que en constitueix el complement i el desenvolupament necessaris.

Restaré molt agraït als col·legues presents que vulguin donar el propi parer sobre aquesta exigua base de treball i sobretot als que vulguin dir-me en quina mesura el cas espanyol pot servir per integrar o modificar el model exposat.